

СЛОВЫ З ПАТЭНЦЫЯЛЬНЫМ КАНАТАЦЫЙНЫМ ЗНАЧЭННЕМ

У мове традыцыйна адрозніваюць два тыпы ўзуальнай канатацыі. Першы тып ахоплівае лексічныя адзінкі з узуальна-абумоўленым канатацыйным значэннем, у якіх канатацыйны кампанент прысутнічае ў значэнні слова як яго пастаянны элемент (*бамбіза, языкасты, мямліць, сыноч, зяцёк, развалачыца, бугай, пешка, каркаць*). Другі тып уключае словы з канатацыяй, якая патэнцыяльна суправаджае слова ў мове, носіць агульнавядомы характар і ў любы момант можа быць актуалізавана ў пэўных кантэкстуальных умовах. Гэта словы з узуальна-актуалізаваным канатацыйным значэннем, а таксама так званыя арэольныя і канцэптыўныя словы.

Лексічныя адзінкі з узуальна-актуалізаваным канатацыйным значэннем звычайна характарызуюцца складанай сэнсавай структурай, полісемантычнасцю. Больш ці менш устойлівай ацэннасцю валодаюць адно-два (радзей тры) значэнні слова, толькі асобныя значэнні яго складанай сэнсавай структуры, а не ўсё слова цалкам. А гэта значыць, што ў адных сваіх значэннях словы могуць выступаць у мове ў якасці нейтральных (*Чалавек – разумная істота*), а ў другіх у працэсе ўжывання можа ўзнікаць своеасаблівы ацэнны змест, народжаны пэўнымі асацыяцыямі, эмоцыямі, псіхалагічнымі рэакцыямі, характэрнымі для носбітаў мовы з прычыны спецыфічнай ролі абазначанай словам з’явы ў жыцці людзей (*Чалавек – гэта цэлы свет*. К. Чорны). Канатацыйныя значэнні слова, што актуалізуюцца ў кантэксце, хоць і ўплываюць на яго агульнае эмацыйна-сэнсавое гучанне, усё ж такі не з’яўляюцца абавязковымі сталымі элементамі для ўсіх выпадкаў словаўжывання.

Так, нягледзячы на тое, што характарыстычны элемент у семантыцы слова *людзі* не знайшоў свайго адлюстравання ў сучасных тлумачальных слоўніках, прыкметнае ацэннае напам’яноўненне гэтага слова пісьменнікамі сведчыць пра наяўнасць ацэннасці ў жывой моўнай плыні: *Людзі заўсёды застаюцца людзьмі* (Б. Сачанка. Сустрэча з чалавекам); *Людзі ж кажуць, што жонка – не рукаво, не адпорах... То ж людзі кажуць* (Ф. Янкоўскі. Сустрэчы); *А людзі засталіся. А людзям трэба людзьмі жыць* (Ф. Янкоўскі. Людзям трэба людзьмі жыць). Параўн.: *Дзе няма людзей, там будуць нелюдзі* (У. Дамашэвіч. Ямы на дарозе).

Без якой-небудзь ацэннасці, характарыстычнасці выступае слова *мужчына*, калі яно абазначае ‘асобу, процілеглую жанчыне паводле полу’ [5, т. 3, с. 178] і функцыюе як сацыяльна-біялагічны тэрмін. Але калі ім называюць асобу мужчынскага полу, якая вызначаецца сталасцю, мужнасцю, высакароднасцю, рыцарствам, то яно ўспрымаецца як канатацыйна значымае. Так, устойлівая суаднесенасць слова *мужчына* са словам *вялікі* на пачатку апавядання

“Мужчыны” А. Жука прыводзіць да актуалізацыі ў ім прыкметнай станоўчай афарбоўкі: *мужчына* ‘дарослая асоба мужчынскага полу, якая вызначаецца сталасцю, самастойнасцю і пэўнай незалежнасцю’: “Затым мыецца малы. Ён гэтак жа, як *вялікі*, плюхае вадку ў твар, і пырскі ляцяць у бакі нават больш, чым у *вялікага*. Снедаюць разам. Малы сядзіць супраць *вялікага* і гэтак жа старанна, як і ён, есць яечню і п’е чай. Малы хоча ва ўсім быць падобным на *вялікага*, на *мужчыну*”.

У залежнасці ад сітуацыі і кантэксту слова *мужчына* актуалізуе новыя дадатковыя значэнні: ‘асоба мужчынскага полу, якая вызначаецца мужнасцю і смеласцю’: *Сыноч, сягоння, можа, прыйдзе мужчына... Я прасіў яго застрэліць Пушкіна. Выведзеш у сад? Ну, ты ж мужчына, не трусь*. Для малога слова *мужчына* асацыіруецца з вобразам яго бацькі, вялікага, мужа чалавека, да якога ён так хоча быць падобным. Таму хлопчык зусім не чакаў, што прыйдзе забойца сабакі, яго старога сябра.

Далейшае выкарыстанне слова *мужчына* ў тэксце пасля дыялогу, які адбыўся паміж бацькам і сынам, мае свой сэнс: *Трэба чакаць таго мужчыну...; Малы час ад часу пазірае па баках – ці не ідзе мужчына?; Малы з цікаўнасцю глядзіць на мужчыну са стрэльбай за плячыма; Мужчына трымаў стрэльбу ў руках; Сабака зірнуў на мужчыну... вінавата вільнуў хвостом...; Мужчына таропкім, далёкім рухам ускінуў стрэльбу...* Малы, не разумеючы таго, што адбылося з яго старым сябрам, спрабуе падняць сабаку на ногі... А “назаўтра ён не ўстаў разам з бацькам, не захацеў мыцца, як *мужчына*...” Слова *мужчына* страціла для хлопчыка сваю прыцягальнасць і прыгажосць, згубіла свой ‘арэол’ станоўчай эмацыянальнай ацэнкі. На прыкладзе апавядання “Мужчыны” А. Жука выразна можна ўбачыць, як слова ў пэўных кантэкстуальных умовах актуалізуе свае канатацыйныя магчымасці, кандэнсуючы пры гэтым ідэйны змест твора ў кампактнай лінгвістычнай форме.

Вынікі актуалізацыі агульнанародных значэнняў слова з тыповай для яго ацэначнасцю, характарыстычнасцю можна бачыць на прыкладзе слова *настаўнік*. Слова мае прыхаваную станоўчую ацэначнасць, нягледзячы на тое, што яго намінацыйнае значэнне ‘асоба, якая выкладае ў школе, школьны работнік, выкладчык’ пазбаўлена якіх-небудзь характарыстычных уласцівасцей. Гэтая ацэначнасць – вынік той асаблівай ролі, якую адыгрывае настаўнік у жыцці кожнага чалавека, усяго чалавецтва – можа быць лёгка актуалізавана ў моўным усведамленні носьбіта мовы. Напрыклад, большасць ужыванняў слова *настаўнік* у апавяданнях Ф. Янкоўскага экспліцытна рэалізуе намінацыйна-нейтральнае значэнне слова: ‘асоба, якая выкладае ў школе, вучыць і выходзіць дзяцей, школьны работнік’. Але больш уважлівы разгляд словаўжывання ў творах пісьменніка паказвае, што яно характарызуецца высокай частотнасцю і адыгрывае важную ролю ў выражэнні аўтарскай канцэпцыі свету і чалавека: *За гады працы ў школе я звикся з тым, што ніхто*

з сялян са мною не абыходзіўся на “ты” (дарэчы, скрозь на Беларусі – ні вяскоўцы, ні засцялкоўцы, ні местачкоўцы – не гаварылі **настаўніку** “ты”); Калі я адказаў, што я – **настаўнік**, то ўлавіў хуткі і загадкавы позірк на мяне. З таго дня, памятаю, ён ні разу не сказаў мне “ты”; Сынам за **настаўнікаў** ужо не выйсці. Каб хоць адзін унук стаў за **настаўніка** (У Бакштах); Дзед убачыў, што роспытаў не трэба: кажа не хто, а **настаўнік**... (Самому сабе). У абразку “Настаўнікі” гэтае слова ператвараецца ў лейтматыў апавядання і набывае глыбокі ідэйны змест. Неаднаразова паўтараючыся ў тэксце, яно становіцца ўстойлівым знакам станоўчай эмацыянальнай ацэнкі, якую аўтар клапатліва культывуе на працягу ўсяго апавядання. У выніку слова **настаўнік** пашырае сваё лексічнае значэнне і канатацыйна ўзбагачаецца: **настаўнік** – ‘той, хто вучыць, накіроўвае, перадае свой вопыт, веды, цяпло душы, хто ўздзейнічае на духоўнае развіццё каго-н., з’яўляецца натхняльнікам; хто дае накірунак у жыцці’. У межах мастацкага цэлага, у кантэксце творчасці аўтара слова ўспрымаецца як сімвал неабыхавасці, актыўных адносін да жыцця, як канцэнтраванае выражэнне агульнага ідэйнага сэнсу, які асабліва ярка праступае на фоне сфармуляванай у многіх творах пісьменніка актыўнай жыццёвай пазіцыі.

Арэольнымі словамі называюць словы, якія даюць прадмету (з’яве) аб’ектыўную, інтэлектуальна-лагічную ацэнку, заснаваную на яго рэальных якасцях: *інтэлігент, гуманіст, барачнік, таварыш, вораг, добры, станоўчы* і інш. Многія даследчыкі ўключаюць іх у склад эмацыянальна-ацэначнай лексікі, хоць і з агаворкай на пэўную “затушоўку” эмоцый і пачуццяў у іх. Адны называюць іх словамі з пастаяннай эмацыянальнасцю, што абазначаюць сваім лексічным значэннем станоўчыя або адмоўныя прадметы і з’явы, другія выказваюць меркаванне, што яны могуць ужывацца і без усякай эмацыянальна-ацэначнай афарбоўкі, трэція лічаць, што словы гэтага тыпу не маюць ніякіх адносін да эмацыянальна-ацэначнай лексікі. З аднаго боку, адмоўнасць або станоўчасць абазначаных словамі прадметаў і з’яў не можа служыць прыкметай іх канатацыйнай афарбаванасці, з другога боку, дзякуючы наяўнасці своеасаблівага ацэначнага арэолу, гэтыя словы хутчэй і лягчэй за іншыя паддаюцца ў працэсе ўжывання эмацыянальнаму асэнсаванню. Паводле І. Баннікавай, арэольныя словы “ўяўляюць сабой пласт лексікі з патэнцыяльнай эмацыянальнасцю” [1, с. 29].

Аktуалізуючыся ў кантэксце, арэольныя словы могуць змяняць свае ацэначныя характарыстыкі: станоўчыя на адмоўныя і наадварот, г. зн. адно і тое слова можа выкарыстоўвацца для перадачы як станоўчых, так і адмоўных эмоцый і пачуццяў, што яшчэ раз пацвярджае – арэольныя словы валодаюць не пастаяннай, уласцівай ім аб’ектыўна, эмацыянальнасцю, а факультатыўнай. Пакажам гэта на прыкладзе слова *таварыш*, якое ў шматлікіх апавяданнях і мініяцюрах Я. Брыля аказваецца своеасаблівым ключом да ўразумення мастацкага вобраза, выразнікам аўтарскай ацэнкі, характар якой выяўляецца

кантэкстам і ў кантэксце: *Убачыў у газеце яшчэ адзін здымак **таварыша**, які апошнім часам вельмі ж прыкметна дбае пра сваю партызанскую славу, і ўспомніў тое, што мне другі **таварыш** гаварыў пра гэтую славу, – колькі сапраўдных герояў адсунута ў цень...* (Абы на здароўе).

У агульнанароднай мове слова *таварыш* мае разгалінаваную сістэму значэнняў. ТСБМ фіксуе чатыры. Са значэннем ‘чалавек, блізкі каму-н. па агульнасці поглядаў, дзейнасці, умовах жыцця і пад.’ слова *таварыш* Я. Брыль выкарыстоўвае ў адносінах да людзей добрых, шчырых, духоўна багатых і блізкіх: *Верхняга, знешняга бляску ў гэтага чалавека вельмі нямнога. Затое моцная карнявая сістэма: у народзе, з якога ён выйшаў у вялікі свет, – былы рабацяга-бядняк, баявы партызан, добры, шчыры **таварыш** (Нібыта рознае); ...Ціхі і музыкальны па душы Павел Дзенісюк, калісьці, у палоне, прыгожы хлопец, добры **таварыш**...* (Свае старонкі). Але аўтар карыстаецца словам *таварыш* і для перадачы абагульненай характарыстыкі адмоўных вобразаў, паказваючы такім чынам на іх безаблічнасць, шэрацы і ў той жа час масавасць: *Сядзіць сабе ў любой кампаніі ціхенькі, малапрыкметны **таварыш** і хітранька ўсміхаецца... Спаткнешся, скажаш ці зробіш якое глупства – малапрыкметны **таварыш** абавязкова заўважыць... Стрыжны ты чалавек, хітраваты **таварыш**!* (Абы на здароўе); *Паколькі першы спосаб “не спрацаваў”, на другое лета пільны **таварыш**, яшчэ на год марнаўмеўшы, пачаў капацца пад самога старшыню* (Дырэктарка). У кантэксце слова *таварыш* набывае новыя, кантэкстуальныя эмацыянальна-адмоўныя адценні значэння, не зафіксаваныя ў слоўніках.

Да так званых канцэптыўных слоў адносяцца словы, што абазначаюць асоб і з’явы, да якіх у грамадстве іа тых ці іншых (сацыяльных, палітычных і г. д.) прычынах склаліся адмоўныя або станоўчыя адносіны: *партызан, фашыст, камуніст, кулак, расіст, нацыяналіст, шавініст, імперыяліст, калабарацыяніст, аназіцыя* і да т. п. Тэрмін належыць Р. Гельгарту: «...словы, якія па прымеце адлюстравання або элементаў класавай ідэалогіі, светапогляднай канцэпцыі, сацыяльна-абумоўленых ацэнак з’яў абазначанай рэчаіснасці могуць быць названы “канцэптыўнымі”» [2, с. 53]. Не варта ўключаць такія словы ў склад уласна канатацыйнай лексікі, бо словы гэтага тыпу, па-першае, могуць выступаць як намінацыйна-нейтральныя, па-другое, нельга гаварыць пра ўсеагульны, адзіны, “агульнанацыянальны” характар эмоцый, якія выклікаюцца тым ці іншым словам, для ўсіх носьбітаў мовы, бо адно і тое слова можа выклікаць не аднолькавыя, а абсалютна супрацьлеглыя эмоцыі і пачуцці. Час, самі грамадска-палітычныя абставіны ў свеце паказалі і даказалі гэта. Тым не менш нельга абысці ўвагай той факт, што ў канкрэтнай маўленчай сітуацыі, у кантэксце, у канцэптыўных словах можа з’яўляцца характэрны эмацыянальна-ацэначны арэол, які, аднак, не можа служыць аргументам на карысць пастаяннай эмацыянальна-экспрэсійнай афарбаванасці слова і ўключэння яго ў склад уласна канатацыйнай лексікі.

З ліку так званых канцэптыўных слоў, якія валодаюць патэнцыяльным канатацыйным значэннем і паказваюць на сацыяльна-маёмаснае становішча чалавека, пэўны інтарэс выклікаюць словы *кулак* і *бядняк*. Як вядома, на Беларусі, як і ў Расіі, кулакамі называлі багатых, заможных сялян, якія часам карысталіся наёмнай працай аднавяскоўцаў, некаторыя з іх нажываліся за кошт бядняцкай часткі вёскі – батракоў, парабкаў, беднякоў (параўн. рус. *кулак* ‘скупец, стяжатель, жила, выжига’). Аднак у большасці сваёй кулакі па ўзроўні культуры і побыту мала чым адрозніваліся ад звычайных сялян. М. Фасмер адзначае, што *кулак*, відавочна, паходзіць ад цюрк. *kulak*, якое ўзыходзіць да тур. *kol* ‘рука’ [3, с. 408 – 409]. Асабліва хуткі рост кулацтва пачаўся пасля сялянскай рэформы 1861 г. і сталыпінскай аграрнай рэформы 1907 г., якія ўзмацнілі і паскорылі расслаенне сялян на багатых і бедных, кулакоў і беднякоў. І як вынік – рэзкае абвастрэнне палітычнай сітуацыі, выпяванне сацыяльнага канфлікту ў вёсцы, які ў гады большавіцкай рэвалюцыі перарос у сапраўдную вайну супраць кулакоў, што, у сваю чаргу, прывяло да поўнай ліквідацыі кулацтва як класа. Словы *кулак*, *багатыр*, *багач*, *багаты*, *аднаасобнік*, *уласнік*, *хутаранін* гучалі як “словы-бічы”, набылі заўважную і моцную ацэначнасць, іх нязменнымі сінонімамі былі *міраед*, *эксплуататар*, *жываглот*, *скупа* і інш. У творах, напрыклад, У. Леніна чытаем: “Кулакі – самыя звырскія, самыя грубыя, самыя дзікія эксплуататары, якія не раз аджывалі ў гісторыі іншых краін уладу памешчыкаў, цароў, паноў, капіталістаў” [4, с. 39]. Гэты своеасаблівы ацэначны змест адлюстравалі сучасныя тлумачальныя слоўнікі: *кулак* ‘багаты селянін-уласнік, які эксплуатаваў беднякоў; вясковы буржуа’ [5, т. 2, с. 751]. Слова *бядняк* успрымалася як антонім да слова *кулак* і ў сувязі з гэтым напаўнялася супрацьлеглым, станоўчым эмацыянальна-ацэначным зместам: *бядняк* ‘небагаты, незаможны, бедны чалавек // Бедны селянін, якога эксплуатавалі багачы’ [5, т. 1, с. 435].

Як сведчыць фактычны матэрыял, словы *кулак* і *бядняк* (багаты і бедны) выступаюць у многіх мастацкіх кантэкстах у якасці важнага сродку стварэння сацыяльных характараў і перадачы іх ацэнак: ...*Пазнавата спахаліўся Артамон – сын не слухаў ужо бацькі, называў яго “аднаасобнікам”, “кулаком”*... (Б. Сачанка. Лясун); *Што я – кулак які, ці што, каб мяне нават у калгас не прыняць? Што я – забіў каго ці зарэзаў?* (Я. Скрыган. Зялёныя шкарпэткі); *Бядняк чалавек, чысты пралетар* (Я. Скрыган. Трыпціх).

Выключна высокую ступень эмацыянальнай ацэнкі маюць гэтыя словы ў апавяданні “Кулак” Я. Сіпакова. Слова, вынесенае аўтарам у заглавак апавядання, становіцца яго сэнсавай і эмацыянальна-ацэначнай дамінантай, яно апынаецца ў цэнтры вобраза галоўнага героя Ціта Ворашня і, такім чынам, адыгрывае важную ролю пры яго характарыстыцы і ва ўвасабленні асноўных ідэй твора. Сам тэкст апавядання – гэта маналог-споведзь чалавека, улюбёнага ў працу на зямлі, сумленнага, шчырага і руплівага гаспадара, для якога зіма

1929 г. прынесла гора, бяду. Як нязводнае кляймо, як пракляцце, навісла слова кулак над Цітам Ворашнем: *“Усё правільна, – кажуць. – Не хадзі болей і не дуры нам галавы: ніхто табе не паможыць. Ты – кулак”*. Кантэкстуальнае збліжэнне слова-дамінанты з сітуацыйнымі эмацыянальна-ацэначнымі кулаччо, жываглот, міраед, скула, крыванійца ўзмацняе яго адмоўную ацэначнасць, пеяратыўнасць. На фоне гэтых найменняў як адмоўна-ацэначныя ўспрымаюцца *багатыр, багаты, лішэнец, заможнік, адшчапенец*. Яркім сацыяльна-ідэалагічным гучаннем слова кулак вылучаецца побач з антанімічным яму *бядняк*. Гэтыя словы пастаянна і з глыбокім сэнсам сутыкаюцца ў тэксце: *“Чаго гэта нас падзяляюць? Мы ж такія, як і вы. Усе мы аднолькавыя”*. А яны яму: *“Не, не такія – вы кулаччо, а мы беднякі”*. Падобнае супрацьпастаўленне абарочваецца палемічнай завоўстранасцю слова *бядняк*. Яно па-рознаму асэнсоўваецца ў зоне галоўнага героя і ў зоне персанажаў, якія варожа настроены супраць Ціта. Кантэкст выяўляе ідэалагічную скіраванасць намінацыі, характэрную для зоны Ціта Ворашня: *Дзіва дзіўнае, калі гэта было, каб сваім нядбайствам, гультайствам людзі хваліліся? А цяпер хваляцца – я бядняк, у мяне нічога няма, бо я ляны, не хачу працаваць, а хачу кіраваць*. Негатыўныя адносіны Ціта да беднякоў праяўляюцца ў шэрагу намінацый, якімі слова бядняк акружаецца ў апавяданні (*гультай, абібок, лайдак, труцень, лежабок, галадранец і інш.*) і якія ўплываюць на яго эмацыянальна-ацэначную афарбоўку.

З’яўленне ў тэксце слова *гаспадар* (‘чалавек, які вядзе гаспадарку, займаецца гаспадарчымі спраамі’) замест слова кулак заканамернае, апраўданае. Змену намінацыі галоўнага героя трэба разглядаць як спосаб выражэння розных поглядаў выяўленых у тэксце твора. Пры дапамозе слова *гаспадар* даецца ўжо іншы, станоўчая ацэнка: *Адзін толькі разумны чалавек быў у нас – старшыня сельсавета ранейшы. Той заўсёды казаў: “Вы, Ціт Ляксандравіч, не кулак. Вы гаспадар”*. Змена намінацыі звязана таксама з псіхалагічнай характарыстыкай персанажа, раскрыццём яго ўнутраных якасцей, настрояў: *Баішся, дзядзька, што абрэзку зробім, што раскулачым? – А чаго мне баяцца, я ж не кулак. – А хто ж ты тады, ласкавы пане? У цябе ж сорак дзве дзесяціны! – Я проста гаспадар. – Э, не, дзядзька, не дуры, ты кулак. – О, так вы хутка ўсіх гаспадароў кулакамі аббрэшаце*.

Слова *гаспадар* нібы змяншае, “прыглушае” тую негатыўную ацэначнасць, якую нясе кулак, і на яго фоне само становіцца эмацыянальна і ацэначна значным. Чытач адчувае, што першае куды больш падыходзіць Ціту, чым другое. На месцы мастацкай антытэзы кулак – бядняк аказваецца новае супрацьпастаўленне *гаспадар – гультай*. Сэнсавая і эмацыянальна-ацэначная напоўненасць антытэзных лексічных адзінак спрыяе іх актуалізацыі ў мастацкім кантэксце.

Падагульняючы сказанае, можна адзначыць, што для выяўлення ўзуальнай канатацыі, аб’ектыўна і ўстойліва замацаванай за словам у яго моўным значэнні,

кантэкст не абавязковы, але як выключэнне выступаюць словы, канатацыі якіх патэнцыяльна абумоўліваюцца іх сэнсавай структурай, носяць агульнавядомы характар і ў любы момант могуць быць актуалізаваныя ў кантэксце. Адносная кантэкстуальная залежнасць апошніх сведчыць, што ўзуальныя канатацыі не аб'якавыя да кантэксту. Пераважная большасць слоў, што ўваходзяць у склад лексічных адзінак з патэнцыяльным канатацыйным значэннем, мае складаную сэнсавую структуру, асобныя значэнні якой характарызуюцца даволі ўстойлівай намінатаўна-нейтральнай ацэначнасцю, дзякуючы чаму слова ў працэсе ўжывання лёгка набывае своеасаблівы эмацыянальны арэол.

Спіс літаратуры

1. **Банникова, И. А.** Зависимость эмоционального слова от контекста / И. А. Банникова // Стилистика романо-германских языков : матер. семинара. – Л., 1972. – С. 23 – 31.
2. **Гельгарт, Р. Р.** Избранные статьи. Языкознание. Фольклористика / Р. Р. Гельгарт. – Калинин, 1967.
3. **Фасмер, М.** Этимологический словарь русского языка / М. Фасмер. – М., 1967. – Т. 2.
4. **Ленін, У. І.** Творы / У. І. Ленін. – Мінск, 1951. – Т. 28.
5. **Тлумачальны слоўнік беларускай мовы** : у 5 т. – Мінск, 1977 – 1984.

Наталля ЛОБАНЬ,
кандыдат філалагічных навук.